

שרון גבע

בעקבות שבע השנים ההן: אוסף צוקרמן בארכיון בית לוחמי

הגטאות*

מבוא

באפריל 1973, במלאת 30 שנה למרד גטו ורשה ולקראת יום העצמאות ה-25 של מדינת ישראל, פנו חברי אגודת הסטודנטים של אוניברסיטת הנגב, לימים אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, אל יצחק (אנטק) צוקרמן וביקשו ממנו להשתתף בדיון בנושא השפעת השואה על אופייה של מדינת ישראל.¹ זו הייתה אחת מפניות רבות שקיבל צוקרמן במהלך השנים ממוסדות וארגונים שונים שביקשו ממנו להרצות, להשתתף בדיון או לכתוב דבר מה על השואה והמרד. לא תמיד הוא נענה – לאגודת הסטודנטים השיב בשלילה – ולא תמיד נענה ברצון, אך לפניות מטעם צה"ל מעולם לא סירב והיה נכון להגיע לכל בסיס ומחנה. במאי 1973 הוא נסע לסיני וסיפר לחיילים ולקצינים בחיל השריון על השואה והמרד. כחצי שנה אחרי מלחמת יום הכיפורים שוב ביקש ממנו קצין החינוך מחיל השריון לבוא לדבר עם החיילים, שכן "עתה לאחר המלחמה יש לדעת חשיבות יתר שהחיילים היושבים בקו הקדמי יפגשו עמך". צוקרמן נענה מייד.² מה בדיוק אמר להם אפשר רק לשער. אין ספק שהזמן והמקום שבהם סופר הסיפור, במחנה צבאי סמוך לגבול בשעת לילה, טענו את סיפור המרד בעוצמה מיוחדת. זו השתקפה בדיווח של המשורר ואיש הרוח חיים גורי שמצא נחמה במפגש בין גיבור מרד גטו ורשה, שהגרמנים הביאו טנקים כדי לחסלו, לבין שריונאים של צה"ל.³ המסמכים המתעדים מפגשים אלו הם אחדים מאלפי מסמכים השמורים באוסף צוקרמן בארכיון בית לוחמי הגטאות. מאמר זה עוסק במבחר מהם, המלמד על יחסיו של צוקרמן עם חברים, מכרים ומבקשי קרבתו ועל עמדותיו ועקרונותיו.

* תודתי לענת ברטמן אלהלל, מנהלת ארכיון בית לוחמי הגטאות, ולליאור ענבר וד"ר איילת הילמן, שרשמו את פרטי האינטרוויו של אוסף צוקרמן בארכיון זה. בצלילה במסמכים באוסף צוקרמן ובארכיון בית לוחמי הגטאות ככלל, במסגרת עבודתי על הספר כל השאר הוא אלמוני: פרשת חיייהם של צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן (הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין ובית לוחמי הגטאות, 2023), התגלמה בראש ובראשונה מה שהגדירה פרופסור ליאת קוזמא המעלה הראשונה של עבודתה של היסטוריונית בארכיון – נחת (ליאת קוזמא, "הארכיון ומקצועה של ההיסטוריונית", זמנים 148 [2023], עמ' 92–103, בעמ' 96); גם על כך נתונה להם תודתי.

¹ מכתב מיהושע וינשטיין, 4 באפריל 1973, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), אוסף צוקרמן (א"צ), 673.

² מכתב מרס"ן משה שריר, 10 באפריל 1973, אבלה"ג, א"צ, 673; הנ"ל, 27 במרץ 1974, שם, 590; מכתב לרס"ן משה שריר, 2 באפריל 1974, שם.

³ ח-גי, "מה אומרים? 48 שעות", דבר, 21 באפריל 1974, עמ' 2.

יצחק צוקרמן (1915–1981), יליד וילנה, היה חבר תנועת "דרור"; הוא נמנה עם ראשי הארגון היהודי הלוחם (האי"ל) בגטו ורשה, ובמהלך המרד היה סגנו של המפקד, מרדכי אנילביץ'. הוא עלה ארצה באפריל 1947 והיה ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. בארץ עמד בראש מוזיאון בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון שהוקם בקיבוץ, והיה דמות ציבורית ידועה, סמל לגבורה בתקופת השואה. ביסוס בית לוחמי הגטאות וקידומו היה מפעל חייו. חלק הארי של אוסף צוקרמן, הכולל מסמכים רשמיים ואישיים מאת צוקרמן ואליו, עוסק בפעילותו במוזיאון.

פורמלית, אוסף צוקרמן אינו "ארכיון אישי". אין זה ארכיון שצוקרמן עצמו יצר ושהופקד לבסוף בארכיון בית לוחמי הגטאות, אלא אוסף מסמכים שהצטברו בארכיון מתוקף תפקידו של צוקרמן ומעמדו בו. אף על פי כן, בהחלט אפשר לראות באוסף ארכיון כזה. המסמכים השמורים בו מיטיבים להמחיש את הערך הרב הגלום בארכיונים אישיים ומאששים את חשיבותם למחקר בזכות מערכות היחסים והרגשות המתועדים בהם.⁴ ההיסטוריון אלכס ביין, גנז המדינה הראשון (1956–1971) וחתן פרס ישראל להיסטוריוגרפיה ציונית (1987), הבחין בין חשיבותם ההיסטורית של ספרים ומוצרי תרבות אחרים לבין החשיבות ההיסטורית של מסמכים המתעדים את תהליכי הכתיבה והיצירה: אלה משקפים תוצר מוגמר, ואלה משקפים את תהליך העבודה ובכך "הם עדי-ראיה ומעשה, המשיחים לפי תומם והעונים לנו על שאלותינו אל העבר, אם רק נדע לשאול אותם את השאלות הנכונות, ואם נדע להאזין לאמת הגלומה בהם".⁵ התוצרים שהניח אחריו צוקרמן, כגון נאומים שנשא או הרצאות שנתן, אכן מלמדים לא מעט על האיש. אך הטיטות שלהם והתכתובת האישית שליוותה אותם מאלפות פי כמה.

עמיתים-יריבים בשומר הצעיר

בשנת 1954 ראה אור "ספר מלחמות הגיטאות" שערך צוקרמן יחד עם העורך, המשורר והמתרגם משה בסוק, איש הוצאת הקיבוץ המאוחד. זו הייתה אנתולוגיה חלוצית, תרתי משמע: עיקרה ימי החורבן והמרד בגטו ורשה מנקודת המבט של האי"ל בכלל ושל התנועות החלוציות בפרט, קורפוס מקיף ועב כרס ראשון בנושא השואה שראה אור בישראל. לצד מסמכים המתעדים את העבודה על הספר ואת ההדים שעורר, שמורה באוסף צוקרמן חליפת מכתבים בינו ובין עמיתים-יריבים מהשומר הצעיר, ובהם המשורר ואיש הרוח אבא קובנר, סגן מפקד הפ"א (ארגון הפרטיזנים המאוחד) בגטו וילנה, וישראל גוטמן, חבר האי"ל ולימים מבכירי חוקרי השואה בארץ ובעולם. חליפת המכתבים ביניהם מאירה יחסים שהיו בהם יראת כבוד ועלבון וגם חתירה לריצוי והשלמה.

⁴ Catherine Hobbs, "The Character of Personal Archives: Reflections on the Value of Records of Individuals," *Archivaria* 52, 1 (2001), pp. 126–135

⁵ אלכס ביין, "חוק הארכיונים ומשמעותו", ארכיון: מקראות לארכיונאות ותיעוד 4 (1990), עמ' 15–16, בעמ' 15–16.

ב"ספר מלחמות הגיטאות" נכללו בין היתר סיפוריהם של אנשי השומר הצעיר כמו חברת האי"ל טוסיה אלטמן, שנהרגה זמן קצר אחרי מרד גטו ורשה, וכמובן של המפקד אנילביץ' שנהרג במהלכו, וגם רשימה מאת קובנר.⁶ זו נדפסה ב"על המשמר" עוד קודם לכן, ביום הזיכרון לשואה ולגבורה 1954, בלוויית הערה שמקורה באנתולוגיה שעתידיה לראות אור בקרוב.⁷ קובנר, שלמד על כך מהעיתון, כתב לצוקרמן ותהה במה מדובר. במכתב תשובה הסביר צוקרמן שמדובר בנאום של קובנר משנת 1945, הזכיר לקובנר כי זה מכבר העמיד לרשות מערכת "ספר מלחמות הגיטאות" את רשימותיו על גטו וילנה, והביע פליאה "על מקרה מוזר זה של שיכחה".⁸ קובנר התנצל על השכחה, אך זעמו לא שכך. "כלום לא מן הדין היה לשאול את פי אם מסכים אנכי שאלה וכאלה יהיו דברי בספר?", כתב. "הרי ככלות הכל חי אני. פשוט דעתי לא תופסת".⁹

ברור למדי מדוע לא ביקש צוקרמן את רשותו קובנר. כיוון שהמסמך כבר פורסם לא הייתה מניעה פורמלית להשתמש בו, ופנייה רשמית אל קובנר הייתה חושפת עד כמה מתקדמת העבודה על האנתולוגיה והייתה עלולה לא רק לעורר סימני שאלה מצד אנשי השומר הצעיר אלא אף לדרבן אותם לקדם הוצאת ספר משלהם. ההיסטוריונית דינה פורת, הביוגרפית של קובנר, קבעה כי "ספר מלחמות הגיטאות" היה "כעין סטירת לחי ללוחמים חברי השומר הצעיר" והאיץ את ההוצאה לאור של "ספר הפרטיזנים היהודים" (1958).¹⁰ במבט לאחור, התכתבות זו השפיעה על היחסים בין צוקרמן לקובנר וסימנה התרחקות בין אנשי בית לוחמי הגטאות לבין אנשי השומר הצעיר, שהקימו לבסוף מוסד הנצחה עצמאי משלהם – "מורשת – בית עדות על שם מרדכי אנילביץ'" – בגבעת חביבה.¹¹

גם ישראל גוטמן לא רווה נחת מיחסו של צוקרמן. לצורך כתיבת מחקרו על אנילביץ' הוא חזר וביקש מצוקרמן לשוחח עימו ועם צביה לובטקין. בפנייתו בפברואר 1960 ביקש להיפגש "כדי לשמוע מפיהם על האיש, על רשמים מפגישות ופעולות משותפות בימים ההם. אני מוכן לבוא בכל שעה ולכל מקום הנראה בעיניכם". כעבור כחצי שנה חזר ופנה אליהם, ושוב לא קיבל מענה.¹² ממש באותה העת האיץ גוטמן בקובנר לקדם מפעל הנצחה

⁶ אבא קובנר, "להבות באפר", בתוך: יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (1954), עמ' 411–414.

⁷ אבא קובנר, "להבות באפר", על המשמר, 30 באפריל 1954, עמ' 5.

⁸ צוקרמן אל אבא קובנר (ללא תאריך), אבלה"ג, א"צ, 936.

⁹ אבא קובנר אל צוקרמן, 8 במאי 1954, שם.

¹⁰ דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, ירושלים ותל אביב: יד ושם ועם עובד (2000), עמ' 310–311.

¹¹ איילת הילמן, לא אבני גזית ושיש אלא מפעל חי: ניצולי שואה והקמת מוסדות להנחלת זיכרון השואה בישראל 1950–1990 (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2023), עמ' 80–86; עדי פורטוגו, "ראשיתה של 'מורשת'", ילקוט מורשת 80 (2005), עמ' 13–25.

¹² מכתב מישראל גוטמן, 16 בפברואר 1960, אבלה"ג, א"צ, 941; הנ"ל, 8 באוגוסט 1960, שם, 950.

נפרד מטעם השומר הצעיר. אומנם היה רצוי לדעתו להתור לשותפות עם לוחמי הגטאות, אך לאור ניסיונו עם צוקרמן הוא פקפק, בלשון המעטה, בהיתכנותה.¹³

בספטמבר 1962 שוב ניסה גוטמן להיפגש עם צוקרמן. "נוטה אני להאמין כי לא היו שום כוונות או סיבות מיוחדות אלא פשוט מעין שכחה ודחיה מתוך ריבוי עסוקים שוטפים", כתב לצוקרמן. הוא לא הסתיר את עלבונו, אך חזר וציין שיגיע לכל מקום, בכל מועד.¹⁴ כעבור שבועיים קיבל תשובה מצוקרמן; צוקרמן לא זכר שגוטמן ביקש להיפגש איתו, ולא היה לו ברור "מה הטרוניות והטענות".¹⁵ דוגמאות אלו אופייניות ליחסיו של צוקרמן עם השומר הצעיר, בייחוד לנוכח המוטיבציה של אנשיו לכתוב את ההיסטוריה של המרד. הוא לא דחה אותם מפורשות, אך כל העת הדגיש במישרין ובעקיפין את בכורתו של בית לוחמי הגטאות.

גישתו של צוקרמן כלפי השומר הצעיר התמתנה עם חלוף השנים, אך לא השתנתה. גוטמן ביסס את מעמדו כחוקר באקדמיה, "מורשת" כבר היה לעובדה, ובפברואר 1973 הוזמן צוקרמן להרצות בחוג עיון מטעמו בבית מפ"ם בתל אביב בהנחיית גוטמן.¹⁶ הוא לא דחה את ההזמנה, אך לא נענה בקלות: במקום להרצאה הוא הסכים לבוא למפגש שבו יענה על שאלות שיקבל מראש.¹⁷ הסתייגותו ניכרה גם אחרי האירוע, כאשר שלחו לו אנשי "מורשת" את תמליל הדברים והפצירו בו שיאשר להם לפרסם אותו: צוקרמן סירב.¹⁸

דרכו האחרונה של קולונל קובלסקי

באוסף צוקרמן שמורה תכתובת בנושא גיוס כספים לבית לוחמי הגטאות. דרכי גיוס הכספים לא עלו תמיד בקנה אחד עם עמדותיו של צוקרמן. דוגמה מובהקת היא שלילתו כל קשר עם גרמניה, ובתוך כך דחיית האפשרות שהמוזיאון ייתמך בכספים שמקורם בהסכמים בין ישראל לגרמניה המערבית.¹⁹ כשנשלחה אליו תרומה מאדם פרטי מגרמניה, הוא החזיר את הכסף.²⁰ דוגמה אחרת לעמדתו הנחרצת אפשר למצוא בפרשת קובלסקי, חסיד אומות העולם שרצה להיקבר בקבר ישראל.²¹

¹³ ישראל גוטמן אל אבא קובנר (ללא תאריך) ארכיון מורשת, D.1.6194.

¹⁴ מכתב מישראל גוטמן, 9 בספטמבר 1962, אבלה"ג, א"צ, 992.

¹⁵ צוקרמן אל ישראל גוטמן, 25 בספטמבר 1962, שם.

¹⁶ יהודה טובין אל צוקרמן, 12 בפברואר 1973, שם, 671.

¹⁷ שאלות ליצחק צוקרמן, שם, 855; צוקרמן בחוג מורשת (1973), שם, 857.

¹⁸ מכתב מרוד"קה קורצ'יק ויהודה טובין, 22 ביולי 1978, שם, 856. הדברים פורסמו אחרי מותו. יצחק צוקרמן (אנטק), "האירגון היהודי הלוחם", ילקוט מורשת לב (1981), עמ' 5–32.

¹⁹ ליאור ענבר, "נגד בואו של השגריר": קיבוץ לוחמי הגטאות וכינון היחסים הדיפלומטיים עם מערב גרמניה, 1965, "דפים לחקר השואה לא" (2018), עמ' 117–125.

²⁰ מכתב אל בנק הפועלים, 1 ביולי 1962, אבלה"ג, א"צ, 988.

²¹ אני מודה לחדוה תגר, הארכיונאית של קיבוץ לוחמי הגטאות, שסיפרה לי על פרשה זו וכן איתרה מסמכים נוספים המאירים את הדינמיקה שלה.

ולדיסלב קובלסקי (Kowalski) (1895–1971), יליד קייב, היה מהנדס במקצועו וקצין בצבא הפולני. ב־1935 הוא פרש מהצבא בדרגת קולונל והחל לעבוד בחברת "פיליפס". כשפרצה מלחמת העולם השנייה השתתף בלחימה, נפל בשבי הגרמנים ושחרר בזכות עבודתו ב"פיליפס". בתקופת השואה הוא שימש נציג המפעל בוורשה. הוא החל לפעול להצלת יהודים בספטמבר 1940, כשפגש ילד בן עשר שביקש ממנו אוכל. בזמן המלחמה הבריח קובלסקי יחידים ומשפחות מגטו ורשה ומגטאות אחרים. במשך שנתיים החביא 12 יהודים בביתו שבצד הארי של ורשה. ב־1944, אחרי שדוכא מרד ורשה הפולני, מצא מרתף בבניין הרוס והסתתר שם עם עשרות יהודים. הוא הציל לפחות 49 נפשות. אחרי המלחמה התחתן קובלסקי עם אחת הנשים שהציל, ובשנת 1957 השתקעו בני הזוג בישראל. ב־1963 נמנה קובלסקי עם ראשוני המצילים שהוכרו חסידי אומות העולם.²²

מכיוון שקובלסקי לא היה יהודי, סירבה חברה קדישא להיענות לבקשתו להיקבר "בין יהודים". הדבר עורר מחאה נגד הרבנות הראשית. "וְהַשְׁמֵשׁ זָרְחָה וְהַשְׁטָה פְּרָחָה / וְהַרְבֵּינִים לֹא חָטְאוּ שׁוּם חָטָא, / כִּי צָדְקָה, אוֹלִי, מְצִילָה מִמָּוֶת / אֲבָל לֹא מִבְּיּוֹן הַמָּת", כתב הסטיריקן והפזמונאי דידי מנוסי בצטטו מ"בעיר ההריגה" מאת חיים נחמן ביאליק.²³ כשנודע שמזכירות לוחמי הגטאות דחתה את פנייתם של רבנים לקבור את קובלסקי בבית העלמין של הקיבוץ, הופנו חיצונית הזעם הציבורי גם אל הקיבוץ. קובלסקי נטמן לבסוף בבית העלמין של קיבוץ יד מרדכי.²⁴ "למרות המרד המפורסם, עדיין לא נחלצתם מהגטו", כתבו סטודנטים מהטכניון למזכירות הקיבוץ. גם צוקרמן עצמו קיבל מכתבים שהאשימו את לוחמי הגטאות בצביעות ובזלזול.²⁵

סערה זוטא זו השפיעה על בית לוחמי הגטאות: ב־4 ביוני 1971 הודיעה הנהלת מפעל התעשייה "צינקל" לתנועת הקיבוץ המאוחד כי בכוונתה לבטל את תרומתה הקבועה למוזיאון. ישראל שנקר ממפעל "צינקל" כתב לשמעון אנוך, איש משקי הקיבוץ המאוחד, כי לנוכח "הרגשה מאד לא נעימה שהיתה לי בשמעתי על פרשת היחס של לוחמי הגטאות לקבורתו של קולונל ולדיסלב קובלסקי", כספי התרומה של "צינקל" לבית לוחמי הגטאות ינותבו מעתה לקידום עלייתם של יהודים מברית המועצות לישראל.²⁶ אנוך ביקש מהתורם לשקול שוב את החלטתו והציע לו לבקר במוזיאון. הוא הניח שביקור כזה, ודאי מפגש

²² "ולדיסלב קובלסקי", מתוך "חסד אחרון", <https://www.yadvashem.org/he/education/educational-materials/learning-environment/memory-righteous/stories/kowalski.html>.

²³ דידי מנוסי, "דברי הספד", ידיעות אחרונות, 11 בפברואר 1971, עמ' 9.

²⁴ מנחם רהט, "גם קיבוץ 'לוחמי הגטאות' היה בין המסרבים להקצות חלקת קבר לקובלסקי", מעריב, 11 בפברואר 1971, עמ' 7.

²⁵ חליפת מכתבים, יוני 1971, אבלה"ג, א"צ, 831; מזכירות: מכתבים 1971, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות, מק-קה-מז-5.

²⁶ ישראל שנקר אל שמעון אנוך, 4 ביוני 1971, אבלה"ג, א"צ, 831.

אישי עם צוקרמן, יפייסו אותו.²⁷ בד בבד העביר אנוך את המכתב מ"צינקל" לצוקרמן וביקש שגם הוא ישיב עליו. צוקרמן אכן השיב. בחלק הראשון של תשובתו התייחס להחלטה לייעד את הכספים ליהודי ברית המועצות, ובחלקה השני – לעניין קובלסקי. הוא היה גאה מכדי להפציר בתורם שישנה את דעתו, וגם לא ביקש מאנוך שיעשה זאת. "רצונו של אדם כבודו", כתב הן בתחילת מכתבו הן בסופו. בין לבין ציין צוקרמן כי מייסדי לוחמי הגטאות, הקיבוץ והבית, היו פליטים, ניצולי השואה שבאו מפולין ומרוסיה, וסיפר על כנס של עולים צעירים מהעיר ריגה, לטביה, שנערך בבית לוחמי הגטאות לזכר היהודים שנטבחו ברומבולה (Rumbula) ב־1941.²⁸ אשר לקובלסקי, צוקרמן צירף עותק ממכתב תשובה שכבר ניסח למתקפות בנושא. לשונו הייתה מתונה, אך מבין השורות ניכר הזעם:

למי סירבנו? ההיתה זאת צוואתו של המנוח? בקשתו האחרונה? משאלת-לבו?
אתמהא. הרי לא היה כל קשר אישי או ציבורי בין המנוח לבין ישובנו [...] ואולי
בני־משפחתו פנו אלינו ואנו סירבנו? ואולי חוג ידידיו, שהוא היה מושיעם
ומצילים? לא ולא. פנה אלינו רב מכובד [...] ומשמעותה של הפנייה מוסברת:
המנוח ביקש להיקבר בין יהודים. משמע: להיקבר בעיר מגוריו. וכיוון שכך נזעקו
רבני ישראל להיחלץ מצרה זו, קבורת לא־יהודי בבית־קברות של יהודים. חשבו
הרבנים ומצאו שהמקום מחוץ לתחום שלהם יהיה בית־הקברות אשר בישובנו.
האם לא תוכל להבין לרוחם של חברינו, אשר נפגעו מעצם הרעיון המייחס
לבית־הקברות שלנו דרגת קדושה פחותה מזו של בית־קברות יהודי אחר? [...]
ב"דאגתם" לכבוד המנוח גרמו בזיונות למת ולישובנו החי.²⁹

לצוקרמן היו שני טיעונים. ראשית, הקיבוץ לא סירב לבקשה של קובלסקי, מפני שלא הייתה כזו. ושנית, יחסם של הרבנים הוא שפגע ברגשות המנוח, משפחתו והקיבוץ גם יחד והוא שנגוע בצביעות ובזלזול, שהרי מבקשתם לקבור את קובלסקי בקיבוץ לוחמי הגטאות השתמע שבית העלמין של הקיבוץ אינו בגדר "קבר ישראל". התורם לא חזר בו. אומנם לדבקתו של צוקרמן בעמדתו היה מחיר כלכלי בטווח הקצר, אך בטווח הארוך היא ביססה את דמותו כאיש עקרונות. כשהיו דברים אמורים ביחס ללוחמי הגטאות, צוקרמן היה תמיד נחרץ. יש בכך גם כדי להסביר את נחישותו לאורך השנים לעבוד רק בבית לוחמי הגטאות ולא למלא שום תפקיד אחר, בקיבוץ או מחוץ לקיבוץ.

²⁷ שמעון אנוך אל ישראל שנקר, 28 ביוני 1971, שם.

²⁸ צוקרמן אל שמעון אנוך, 8 ביולי 1971, שם. על הכנס ראו: "עולים מריגה ערכו אזכרה לטבוחי רומבולין", מעריב, 3 במאי 1971, עמ' 3. בית לוחמי הגטאות הוציא לאור באותה שנה ספר ברוסית ובו זיכרונות של ניצולת רומבולה. כעבור שנים ראה אור תרגום לעברית: פרידה מיכלסון, שרדתי את רומבולה (תרגום: אריה מיכאלי), חיפה: הוצאה עצמית (2021).

²⁹ צוקרמן אל גדעון בן־חיים, 8 במרץ 1971, אבלה"ג, א"צ, 831. ההדגשות במקור.

יורם קניוק או דבורה עומר

בחדשי חייה האחרונים של צביה לובטקין, שנפטרה ביולי 1978, המשיך צוקרמן לשקוד על עריכת הספר "בימי כליון ומרד" (1979), שאוגדו בו דברים שסיפרה בעל פה על גטו ורשה ועל המרד. אחרי מותה הוא השתתף בקידום הנצחתה במרחב הציבורי והיה מעורב ביוזמה להוציא לאור ספר עליה שיהיה מיועד לדור הצעיר. בתחילה הייתה כוונה שאת הספר יכתוב הסופר יורם קניוק, וצוקרמן אף נפגש איתו, אך לבסוף דבורה עומר היא שכתבה את הספר וקידמה את הוצאתו לאור.

המסמכים המתעדים את גלגוליו של הספר, מהיוזמה לכתיבתו ועד קידום המכירות, מלמדים כי אנשי בית לוחמי הגטאות והוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד התכוונו שעומר תכתוב אותו, אך הם דחו את כתב היד שהגישה. כאשר ניגשה עומר לכתיבה, צוקרמן נפגש איתה פעם אחת. אחרי כן היא לא שמעה לא ממנו ולא מאנשי בית לוחמי הגטאות או מהוצאת הספרים. אך היא לא ויתרה על כוונתה לפרסם ספר על לובטקין. בדצמבר 1979 היא פנתה אל צוקרמן במכתב אישי וניסתה לשכנעו כי היא המתאימה למשימה:

אני פונה אליך למרות שנפגשנו פעם אחת בלבד ואין אנו מכירים בעצם כלל. ובכל זאת יש לי צורך לכתוב לך מילים אחדות ולומר לך כי למרות שאתם משום מה, דחיתם אותי ואת הרעיון (שלכם) כי אכתוב ספר על צביה לובטקין, אני לא וותרתי [כך] על הספור הזה. [...] קראתי מאז שוחחנו חומר רב על הנושא, בקרתי פעם ראשונה בחיי במחנה רכוז, ערכתי לי ראשי פרקים והספור חי בלבי ונשמתי עלי רק לכתבו וזאת אעשה במוקדם או במאוחר. וזאת רציתי להגיד לך. והייתי מבקשת כי כאשר אעשה זאת תשתף עמי פעולה, תספר לי, תבהיר, תסביר.³⁰

מלבד עצם הרצון לזכות בברכתו של צוקרמן, עומר הניחה כנראה שתמיכתו תסלול את דרכה לחתימת חוזה עם ההוצאה לאור. מעמדה של עומר כסופרת נוער, במיוחד של רומנים היסטוריים-ביוגרפיים לבני הנעורים, כבר היה מבוסס בעת ההיא,³¹ והדבר ניכר במכתבה, שביטא את נחישותה של סופרת מנוסה שזיהתה פוטנציאל ספרותי ומסחרי. היא גם הייתה מנוסה בהתקשרות עם מו"לים, והסבירה לצוקרמן מדוע דרשה מההוצאה לקבל מקדמה. מכיוון שהיא מתפרנסת מכתיבה, כך הסבירה והביעה את ביטחונה שיסכים איתה, "קשה [...] לעבוד היום ולקבל את שכר עבודתך בעוד שלוש שנים". ספק אם זה היה נימוק משכנע מבחינתו של חבר קיבוץ כצוקרמן. סביר להניח שגם עומר ידעה זאת – היא עצמה גדלה בקיבוץ. אפשר שההסבר לא נועד כלל לצוקרמן, אלא נועד להגיע באמצעותו לגורמים בבית לוחמי הגטאות ובהוצאת הקיבוץ המאוחד.³² לא ברור אם צוקרמן השיב

³⁰ מכתב מדבורה עומר, 24 בדצמבר 1979, אב"ה"ג, א"צ, 1106.

³¹ Rima Shikhmanter, "Homogeneity vs. Heterogeneity in the Young Adult and Children's Literature of Devorah Omer," *Israel Studies* 20, 1 (2015), pp. 180–194.

³² מכתב מדבורה עומר, 24 בדצמבר 1979, שם, 1106.

לה, אך ברור למדי שעומר לא ויתרה, שכן ארבעה חודשים אחרי כן, באפריל 1980, דנו אנשי בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד בספר והחליטו לחדש את ההתקשרות עימה. האפשרות שקניוק יכתוב ירדה מן הפרק. לא ברור אם הוא התחיל בעבודה, אך הם התרשמו כי קניוק כיוון אל קוראים וקוראות בגיל 17 ומעלה, והם העדיפו קהל צעיר יותר. כיוון שעומר נותרה חדורת מוטיבציה, נכתב בסיכום הפגישה בהוצאה: "אם כבר היא [עומר] כותבת את הספר (ביוזמתה) מוטב שזה יהיה באחריותנו, בלווייתנו ובהשפעתנו".³³ לפי פרוטוקול הפגישה, צוקרמן לא נמנה עם מי שעמדו איתה בקשר פורמלי, אלא אלכסנדר סנד מטעם הוצאת הקיבוץ המאוחד ויודקה הלמן מטעם בית לוחמי הגטאות, שלאור יחסיו הקרובים עם צוקרמן בלי ספק שיקף נאמנה את רצונותיו.

לבסוף נקבע שהספר יצא לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד בשיתוף הוצאת שְׁרָבֶרֶק. הדבר סוכם כנראה אחרי שצוקרמן הלך לעולמו.³⁴ "דמעות של אש" ראה אור ב-1984, שלוש שנים אחרי פטירתו. בראיונות קידום המכירות שנתנה עומר היא סיפרה שישבה עם צוקרמן שעות רבות, ושהוא האיץ בה לכתוב ואמר לה שהוא מאמין בה. "אנטק נפרד ממנה במשפט שבדיעבד היה מעין צוואה: דבורה, כתבי. אני מאמין בך! בתום שיחתנו, היא מספרת, שאלתי אותה: מה להביא לך מהגטו, פרח? תביאי קוץ, ענה אנטק". היא נסעה לפולין, "קוצים לא מצאה שם. היא ליקטה שיבולים אחדות, וכשחזרה ארצה כבר לא היה אנטק בחיים".³⁵ בהנחה שאין מדובר בפגישה ב-1979 אלא בפגישה נוספת, נראה שזו התקיימה בחודשים האחרונים לחייו, כשבריאותו הייתה מעוררת. בריאיון אחר רמזה עומר על "קוץ" שהפריע להוציא את כתב היד לאור. "לאחר שסיימה גירסה שנדחתה על ידי כל הנוגעים בדבר, התייאשה, נשברה וחשבה לוותר על הכול. לבסוף לקחה את עצמה בידים, שכתבה את הספר כולו".³⁶ לא מן הנמנע שה"קוץ" היה צוקרמן.

סיכום

מן התכתובת של צוקרמן עם אבא קובנר וישראל גוטמן ומתגובתו למתקפה על לוחמי הגטאות בפרשת קובלסקי מצטיירת דמותו כאיש עקרונות שהתקשה לסטות מעמדותיו ולו כמלוא נימה. תמונה דומה נרמזת גם מהרטוריקה של עומר בתגובותיה. ככל שדברים אמורים בבית לוחמי הגטאות התבססו עמדותיו של צוקרמן על היותו של המוזיאון מפעל חלוצי של הקיבוץ המאוחד להנצחת זכר השואה. תרומות התקבלו ברצון אך לא בכל מחיר.

³³ סיכום פגישה בהוצאת הקיבוץ המאוחד, שם, 1108.

³⁴ אלכסנדר סנד, זכרון דברים בקיבוץ המאוחד (ללא תאריך), שם, 884.

³⁵ שולמית לבנת, "דמעות של אש מן הגטו", מעריב, 29 באפריל 1984, עמ' 16.

³⁶ אורית הראל, "פרס אחרי העונש", מעריב, 5 ביוני 1985, עמ' 33.

צוקרמן הרבה לשאת דברים בעל פה, הן לפני קהל רחב הן בפורומים מצומצמים, אך לא העלה בעצמו על הכתב את פרק חייו בתקופת השואה, גם לא את פרק המרד, ולא השלים כתיבת ספר אוטוביוגרפי. אחרי מותו מצאו חבריו בשולחן העבודה שלו טיוטות של פרקים, קטעים ודפים בודדים, כנראה זיכרונות שהתחיל לכתוב ולא המשיך.³⁷ הספר "שבע השנים ההן" (1990) הוא תמליל שלם למדי של שיחות עם חבריו יוסקה רבינוביץ ויודקה הלמן מאמצע שנות השבעים. קטעים נבחרים נערכו ופורסמו ב"דפי עדות", פרויקט פרסום עדויותיהם של חברי וחברות קיבוץ לוחמי הגטאות על קורותיהם בתקופת השואה.³⁸ אחרי מותו ראו אור שלוש אסופות קצרות של מבחר קטעים מכתביו ומכתביו: "פרקים מן העזבון" (1982), "בגיטו ובמרד" (1985) ו"יציאת פולין" (1988). 25 שנה אחרי מותו פורסם ספר לבני הנעורים על חייו – "למדוד את התהום" מאת פועה הרשלג (2006); הפופולריות שזכה לה הייתה רחוקה מזו של "דמעות של אש" שכתבה עומר על צביה לובטקין.

בהיעדרו של טקסט אוטוביוגרפי מובהק, חשיבותו ההיסטורית של אוסף צוקרמן מקבלת משנה תוקף. מסמכיו משלימים את התמונה המצטיירת ממסמכים אחרים שקשורים אליו ושמורים בארכיונים אחרים – ארכיון בית לוחמי הגטאות בכלל, ארכיון יד טבנקין, ארכיון מורשת, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות ועוד. הנה כי כן, אף על פי שמבחינה פורמלית אוסף צוקרמן אינו ארכיון אישי, מבט כולל במסמכיו מלמד אחרת: הם משרטטים את קווי דמותו מתוך יחסיו וקשריו הציבוריים והמקצועיים בישראל – שתמיד היו גם אישיים מאוד.

³⁷ "עם הספר", יצחק צוקרמן (אנטק), פרקים מן העזבון, קיבוץ לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד (1982), עמ' 7–8.

³⁸ "יצחק צוקרמן, אנטק, ז"ל", בתוך: דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים, ראיין וערך צביקה דרוו, קיבוץ לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד (1984), ג, עמ' 1106–1141.